

()

*

)

Türk halk kültürü çerçevesinde değerlendirilen elmanın inançlar, masallar, halk hikayeleri, türküler, maniler, atasözleri, deyimler, bilmeceler, tekerlemeler, yeme içme alışkanlığı ve halk hekimliğindeki yeri ortaya konmuştur.

- **1 2352316**ma, Türk halk kültürü.

)

:

)

:

This is a study of apple in folk beliefs, tales, folk songs, proverbs, expressions, riddles, folk medicine and culinary practices.

2 ABCapple, Turkish folk culture.

Elma, çok eski tarihlerden beri yetiştirilen bir meyve, bilinen bir tattır. Kaynaklar, elma yetiştiriciliğinin Firavun II. Ramses zamanında bile bilindiğini, eski Yunanlılar ve Romalılar tarafından ise üretiminin yaygınlaştırıldığını belirtmektedir. (, 3651) Elmanın Türkler tarafından da çok erken çağlardan beri tanındığı, maddî ve manevî kültür unsurlarındaki zengin kullanımına dayanılarak söylenebilir.

'te elma, "Yurdumuzun her yanında yetişen, kabuğu parlak, sert, kırmızıdan yeşile kadar tüylü renkte, kokusu hoş, tadı ekşi ya da tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli bir meyvedir." (, 1974:267) şeklinde tanımlanmaktadır. Kaynaklarda , adı verilen küçük, akı ve kırmızısı olan

* Yard. Doç. Dr. Işıl Altun, Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Halk Bilimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Kocaeli.

tatlı bir elmadan (Ögel, 1991) söz edilmesi; Ortaasya'da Almalığ adlı bir şehrin bulunması; ayrıca Alma-Ata gibi bir evliya makamının varlığı (Ögel 1995, 474);

'nda Manas öldükten sonra karısının, babası Kara-Han'ın ülkesine giderken (Ögel 1995, 336) adlı bir yere ulaşması, 'ın kahramanı Kanıkey'in baba yurdunda yetişen elmaları "O yerin elmaları, Malakaçka inek memesi" gibi (Yıldız 1995, 476) diye betimleyerek iriliğiyle övmesi elmanın kültürümüzdeki yerinin izleridir.

Dilimize şekliyle misket, ferik, hüryemez; tadıyla acı, ekşi, mayhoş, tatlı; rengiyle al, ak, kırmızı, sarı, yeşil; memleketiyle Amasyalı, Niğdeli, Gümüşhaneli olan elma Türkçenin somutlama gücüyle adlandırılmakta ve tanımlanmaktadır. Halk kültürünün hemen her alanında elma, olağan ve olağanüstü yanıyla ele alınmış bir meyvedir. Elma Anadolu'da bolluk, bereket, üreme simgesidir. Sağaltma ve iletişim sembolüdür.

D- B1

Türk halkının âdet ve inanmalarında, pek çok pratiğinde rastlanılan bir meyvedir elma. Hayatın geçiş dönemlerinden olan evlilikte kimi pratikler bolluk, bereket içindir ve saç karakteri taşımaktadır. Erzurum'un ilçesi İspir'de düğün günü damat evine gelen gelinin kafasına "elma vurma" hâlâ yaşayan bir pratiktir. Damadın elmayı gelinin kafasına vurabilmesi gücünün göstergesidir. Vuramaması ise gelinin karşısında yenik düştüğünün... İspir'de gelinin kafasına elma vuramayan damada gülündüğü gibi, gelinin evde daha baskın olacağına inanılır. Damadın attığı elmayı, havada tutan olursa, gösterdiği hünere karşılık damattan istediği parayı koparmaktadır (K₁). Gaziantep'te de "oğlan bayrağı" ve "gelin bayrağı" adı verilen düğün bayraklarının başına takılan elmaları nişan almak bir hüner olup bu hüner gelinin verdiği bir "çevre" ile ödüllendirilir. Elmayı ilk vuran ve gelinden "çevre" hediyesi alan nişancının namı öğütlerle anlatılmaktadır (Yalman 2000, 275). Kahramanmaraş'ın Afşin ilçesinde düğün bayrağındaki elmaya nişan alan kişi, bayrağı olarak düğün sahibine gider ve ondan bahşiş ister (K₂).

Sivas'ta damadın damdan attığı elmayı kapanın, oğlu olacağına inanılmaktadır (Erk Nahya 1977, 83).

Anadolu'da düğün bayrağına, acıları alması dileğiyle soğan sançmak yaygın bir pratiktir. Nevşehir ve Kırşehir'de düğün bayrağına bolluk ve bereket amacıyla elma sanıldığı da görülmektedir (K₃).

Artvin'de evlilik çağına gelmiş kızlar bir elmanın kabuğunu koparmadan, tek parça hâlinde soyup, yastıklarının altına koyarak uyuduklarında evlenecekleri erkeğin rüyalarına gireceğine inanırlar (K₄). Sivas Gürün'de de her kim rüyasında elma yediğini görürse onun için bu rüyanın evlilik habercisi olduğuna inanılmaktadır (K₅).

Güney Kafkasya'daki Karapapah Türklerinin inançlarına göre rüyada elma görülmesi kız evlâdın olacağı anlamına gelmektedir (Kalafat 2002, 85). Karapapahların Aras Vadisi Türk düğünlerinde çam

Muhammet, bunları Hasan ile Hüseyin'e verir. Bunları yemeden önce bir parçasını saklamalarını söyler. Onlar da birazını saklarlar. Fatma öldüğü zaman narın, Ali şehit olduğu zaman ayvanın, Hüseyin şehit olduğu zaman elmanın saklanan parçaları kaybolur. Hz. Hüseyin, Kerbelâ'da bu elma yarısı ile susuzluğunu gidermiştir. Bugün bile Hz. Hüseyin'in türbesi elma kokar (Özmen 1998, 629).

C3

Sözlü geleneğin en zengin türü olan masallarda elma farklı nitelikleriyle ortaya çıkar. Masalların bitiş formellerinde anlatıcı, kendisini masalın kahramanları arasına katar. Herkes muradına ererken gökten üç elma düşer. Saim Sakaoğlu, anlatıcının bitişte kendisini üç ayrı şahıs gibi gösterip üç elmaya da sahip olduğunu; bazen birini veya ikisini dinleyicilere bıraktığını ve kendisini küçümseyen ifadeler de kullandığını söyler. "Gökten düştü üç elma. Bir söyleyene, bir dinleyene, biri bana... İkisi dinleyenlere, biri de söyleyen boğaza." (Sakaoğlu 2003, 65)

Bu şekildeki bitiş formellerine Türk masallarında çok rastlanmaktadır. (Tezel 1992-I, 97),
(Tezel 1992-II, 8), (Tezel 1992-II, 29)
masallarında olduğu gibi.

adlı masalda elma zenginlik ve sınama simgesidir. Masal, "altından bir elma"yı Zengin Bey oğlunun cebinden alabilme iddiaları ve cesareti üzerine kuruludur (Boratav 1969, 194-204).

Bir dev masalı olan 'de (Helimoğlu Yavuz 1997, 222) elma ağacına dadanan bir dev vardır. 'da (Helimoğlu Yavuz 1997, 283) padişahın, elma bahçesindeki elmalar gibi güzel yanaklı bir kızla evlenmek isteyen oğlu vardır.

masalında (Sakaoğlu 2002, 502) elma, ölümcül bir hastaya yedirildiğinde hastayı hemen iyileştiren sihirli bir nesnedir.

Anadolu masallarında çocuğu olmayan çiftlere bir dervişin elma vermesi ve bu elmayı yemelerini öğütlemesi bildik bir motiftir. Melikşah masalında (Sakaoğlu 2002,

397) çocuksuz bir padişaha ve hanımına derviş kerametli bir elma verir ve bu elmayı yediklerinde bir oğlan çocuğa sahip olacaklarını söyler. Dervişin, padişaha ve hanımına elma kabuklarını atlarına yedirmelerini öğütlemesi ilginç bir ayrıntıdır. Çünkü elma kabuklarını yiyen atın da kulunu olur. Dervişin verdiği elmayla erkek çocuk sahibi olunurken, elmanın kabukları da atın doğumunu sağlar. S. Sakaoğlu'na göre aslında bu at oğlanın binitisi olacaktır. Hatta bazı hikâyelerde çocuğa ad koymaya gelen Hızır, ata da adını vermeyi ihmal etmez (Sakaoğlu, 2003, 113).

'nda:

,

!

!

(Gülensoy 2002, 29)

diyerek Yakup Han hanımının ona bir çocuk veremediğinden, çünkü kutlu yerlere gitmediğinden, elmalık yerlerde belenmediğinden yakınır.

Anadolu inançlarında elmanın zürriyet simgesi olduğu da gözlemlenmektedir. Masallarda, efsanelerde, halk hikâyelerinde, gerçek hayatta çocuk olması için Tanrı'ya el açıp dua etmek, kısırlığa karşı bir çaredir. Dede Korkut'ta Kam Püre'nin oğlu Buhaç Han, Tanrı'ya el kaldırıp evlât ister.

Dua ederek çocuk istemenin yerini, elmayla çocuk sahibi olma motifinin aldığı görülmektedir. Jean Paul Rou, Türklerin, kadında döllenmenin bazı yemeklerin yenmesiyle ilgili "döllenme bayramı" şeklinde tanımlayabileceği geleneklerinden, bu geleneğin en etkin yiyeceğinin "elma" olduğundan söz etmektedir. Elmanın etkisi aşkıaşkan şii

7+4

& #=> ?

-333 -J-. \$ 0
!

)\$ H .0

C 0 ! ;): : .
F

L R ; F
D

9
F F : F
F
! !

N

)

L -33K 735.

T ! F
! \$ F

!

L T \$)G \$ -374.
! (

T \$ 0 F
T

' !
T M /)(-K45. !

8

M / C ;
! & C
C 0

1G! 2
> D M /0 !
!

!
)D -333 -*3.
!

'nde su kenarında uyuyakalan Mahmut'a, padişahın kızı hemen âşık olur. Genci uyandırmak isteyen kız, eline bir elma alarak, bu elmayı dişleyip dişlerinin yerine de inci, gümüş yerleştirerek ona doğru fırlatır. Mahmut, suya düşen elmayı alır ve

diyerek türkü söyler. Elma burada iki gencin tanışmasına neden olmuştur (Şimşek 1998, 295)

Âşıklıkta rüya motifinin mahiyeti ve fonksiyonu düşünüldüğünde “kehanet bildiren veya bir teamül koyan, kutsal nitelik taşıyan rüyalar vardır; bu tür rüyalarda açıkça ve doğrudan doğruya bir nasihat ve bir emir verilmektedir.” (Şimşek 1998, 89) Âşıklara sanatçı kişiliği kazandıran rüya ve rüyada bir pirin, bir sevgilinin elinden bade içme motifi, pirin, sevgilinin elinden elma alma, elma yemeye dönüşebilmektedir ki, bu rüyalar âşık için kutsal nitelikli ve mesaj taşır mahiyettedir. Elmanın yarısını yeyip, yarısının da Mehriban adlı peri kızının elinde olduğunu rüyasında gören Zülalî için rüyanın ve elmanın yarım olması ve ikinci bölümde tamamlık kazanması âşıklık mesleğiyle ilgili bir nasihat olsa gerektir.

IF 31

Aşk, yiğitlik, gurbet, hasret, hapishane, tabiat gibi pek çok konuda yakılan, söylenen türküler, Türk halkının içtenliğini yansıtmaktadır. Karşılıklı konuşma rahatlığıyla söylenen adlı gelin - kız atışmasında elma şöyle geçmektedir:

:

(Öztelli, 2002, 751)

Bu, Afyon-Çay türküsünde geçen elmanın iyisi ile çarığı çürüğü tezadı; Çerkeş türküsünde yine kız ve gelin karşılaştırmasıyla verilmektedir.

(Öztelli 2002, 244)

“Elmayı yüke koymak” kalıbı bir esnaf türküsü olan ’nde:

(Öztelli 2002, 517)

şeklinde geçerken; bir söğüt türküsü olan ’nde de:

(Öztelli 2002, 157)

şeklinde türkü - mâni ilişkisiyle verilmektedir.

Müstakil nazım şekilleri olan mânilerin aynı konuda söylenenleri ard arda sıralandıklarında bir türküyü oluşturabilirler. başlıklı Elâzığ türküsü böyle bir özellik göstermektedir:

(Bağlama)

(Öztelli 2002, 50)

Yöresi Tavşanlı olan 'nde Şerife'nin yanakları elmaya benzetilir, kızını vermediği için de annesine sitem edilir.

,

(Karadeniz 1997, 308)

'nün kavuştağında da “elma yanak” geçer:

(Öztelli, 2002; 606)

Ayrılık, türkülerin yakılmasına en çok sebep olan konu olsa gerektir. Yârinden ayrı düşmüş bir kimseyle, dalından koparılmış elma arasında, yöresi Eskişehir olan şu türküde benzerlik kurulmuştur:

(Karadeniz 1997, 337)

Ayrılığın ne güç olduğunu anlatan bir Çoruh türküsünde elma doldurma bir dizede geçer:

(Karadeniz 1997, 142)

adlı Diyarbakır türküsünde, elma hem sevgilinin geleceği bir vakti, hem de sevgilinin görünüşüne ilişkin bir dileği anlatır:

(Karadeniz 1997, 342)

Türküler içinde ninnili örnekler vardır ve türkülerle ninniler ezgili söylenmeleri itibarıyla birbirleriyle ilişkililerdir. , böyle bir ninni - türküdür:

(Karadeniz 1997, 227)

Bu örneklerden başka, başlığında elma , olan ,
gibi türküler de vardır.

- 4

Elma, anonim halk edebiyatı ürünlerinden mânilerde de çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Doldurma olarak kullanılan ilk iki dizede elma şöyle geçmektedir.

(Kaya 1999, 64)

(Kaya 1999, 30)

(Kaya 1999, 102)

(Karabaş 1981, 72)

(Karabaş 1981, 72)

(Dilçin 1988, 45)

,
(Radlof - Kunoş 1998, 429)

, ,
,

(Radlof - Kunoş 1998, 429)

(aktaran Aksan 1999, 186)

Yukarıdaki mânide elmanın bir yanını anlatan
tamlamasıyla “almayan” sıfat fiilinin belirtme
durumu eki almış “almayı” şekli bir “kesik mâni”
olmuştur.

(aktaran Aksan 1999, 187)

örneğinde “elma”nın hâl eki almış hâliyle “almadan” bağfiili şeklinde olduğu gibi.

Ayrılığın, gurbetin, hasretin dile getirildiği mânilerde, işli bir mendil ve sevgilinin dış izi olan elmalar özlemi giderir, uzağı yakın eder. Sevgiliye sevgi, bağlılık ve haberleşme simgesi olarak elma gider:

(Dilçin 1983, 282)

2 21344

Elmanın rengi, şekli ile ilgili benzerlik ilgisi kurmak sözlü gelenekte olduğu gibi yazılı ürünlerde de hayli yaygındır. Halk şiirinde yiğidin hayalindeki genç kızla kır atın nitelikleri aynı dizededir. Dadaloğlu’nda kır atın gözü elmaya benzetilerek ilginç bir betimleme örneği verilmiştir:

(Başgöz 1968, 79’dan aktaran Aksan 1999, 53)

Dede Korkut’ta Dirse Han karısına “Güz elmasına benzer al yanaklım” (Gökyay 1976, 3) diye hitap eder. Karacaoğlu’nda güzel “elma elma yanakları al gibi” bir güzeldir. “Elma diye al yanağı dişledim” (Karadeniz 1997, 414) dizelerinde ise sevgilinin yanağı ile elmayı benzerlikleri nedeniyle karıştırarak ilişkilendirir.

Halk şiirinde sevgilinin göğüsleri dolgunluğu yönüyle elmaya benzetilmiştir:

öne çıkarılan bir unsurdur: “Dal üstünde al yanak oğlan.” (Elçin 1993, 71), “Pembe yanak, al dudak (Başgöz 1993, 200), “Dal üstünde al yanak, inanmazsan ye de bak.”, “Al atlas, yeşil atlas, suya atarım batmaz.”.

Elma, memleketi yetiştiği mevsim ve sevgilinin yanağı ile ilişkilendirilerek tanımlanmaktadır: “Dilberin yanağıdır, temmuz ayı çağıdır, vatanını sorarsanız Amasya’nın bağıdır.” (Başgöz 1993, 200)

Halk deyişinin sıcaklığı elma bilmecesine tadı ve yuvarlak şekliyle taşınmıştır: “Öptüm şekerlendi, teptim tekerlendi.” (Başgöz 1993, 200)

Elma, tadı, yerliliği, atasözlerindeki öğüt dili ve güzelin yanağı çağrışımıyla anlatılmaktadır bilmecelerde: “Aldım yerli bir yemiş, yiyen tadını bilmiş, kabuğunu soy da ye, yanağını öp de ye.” (Başgöz 1993, 200)

Bilmecelerde tanımlanan nesneyi betimlemek, bilmece dilinin temel özelliğidir: “Ufacık kırmızı bir ev / Ne kapısı var ne penceresi / İçinde yıldızdan bir yatak / Yatakta beş küçük yavrucağ”, “Benim evim var kapısız penceresiz / İçinde bir çocuk var kimsesiz / Kimi ensesiz.”, “Bir evim var yok pencere, kapısı; odasında yedi yatak döşeli, yedisinde yedi kardeş yatar, uyur hem geceli gündüzlü / İçi pamuk tarlası / Üstü Acem halısı” (Başgöz 1993, 200)

2.2.3.5.2.2.1

Anonim halk edebiyatının bir türü olan tekerlemelerde elma yakıştırma şeklinde söylenmektedir:

(Kaya 1999, 567)

Ebe çıkarma tekerlemelerinde elma, yemek eylemini çağrıştırmaları nedeniyle yedi sayısını karşılar:

(Kaya 1999, 579)

Tekerleme özelliği gösteren bir çocuk okşamasında elma:

(Kaya 1999, 602)

şeklinde sıfatlamalar içinde geçer.

Gelin okşamalarında ise elma:

(Kaya 1999, 603)

diye geçer.

Çocuk geleneklerinde yeri olan tekerlemelerde ana konu yoktur. Bir oyun tekerlemesi:

(Kaya 1999, 552)

şeklindedir.

252 452 3C 3

Elma, yemek kültürümüzde ve halk hekimliğinde somut kültürümüzün bir unsuru olarak kullanılmaktadır. Rize'nin Fındıklı ilçesinde elmanın pekmezinin yapıldığı kaynaklarda belirtilmektedir (Karabaşa 2000, 82). Pekmez, şekerin olmadığı dönemlerde tatlı ihtiyacını karşılayan, enerjisi yüksek bir besindir. Üzüm, dut, armut, erik, hurma, şeker pancarı, keçiboynuzu, karpuz, gül, nar gibi çeşitli meyvelerden yapılan pekmez Rize Fındıklı'da, Ordu'da (K₆) elmadan da yapılmaktadır.

Elmanın halk hekimliğinde de geniş bir kullanım sahası vardır. İmkânsızlık içindeki halk için alternatif tıp her zaman başvurulmuş bir yol olmuştur. Bitkilerden elde edilen yağlar bazı hastalıklar için şifadır. Elmanın yağı, ezilmeden ileri gelen yara ve ağrılara kullanılmaktadır (Sakaoğlu 1986, 169). Elma, boğaz ağrısı için de kullanılan bir sağıltmadır. Elma, közlenerek ağrıyan boğaza sarılmaktadır (Santur 2000, 90). Manas'ta ak kuyruk ve kırkma denilen çaylar demlenirken kokulu olması için içine elma atılmaktadır (Yıldız 1995, 477).

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan elma, başta çocuk sahibi olmak üzere, evlilikte, ölümden, ömrü uzatmada, çeşitli hastalıkların tedavisinde, kozmetikte v.s. yer almaktadır (1996'dan aktaran Şimşek 1998, 294).

Yarımcılığıyla gönlümüzü alan; gökten düşerek bizi masal fantasyasından yaşadığımız ana taşıyan elma, somut ve kullanımıyla maddî ve manevî kültürümüzün zengin motifi ve simgesidir.

 3 5

D9M = # ? ? V&HBVH (

? ? E
 # \$ 8
 \$ # \$ C (#
 -33,

E#? >' # 0 ; \$:
 : : H :
 \$ 8 -334 \$;
 (# 7JJJ

<D = ; (1((3 " \$
 ; (# -33-

<D = ; (- A \$
 (# -33, P && 545

\$##8 ?GM ; / 3+, (' . (((>,
 G ; ; (G
 -334

'+ \$0#, # \$ +, 8 . 8
 \$ (6 743 # -33+

'+ \$0#, # \$ +, 8 . 8
 \$ (6 *- # -33+

'((C (P 4
 *+,-

<M ==G P /8 ?(<!(G
 7JJ7

8G=OG? P ? (6 ' 8
 \$ (# -3K*

#\$E#? 8 6 , 3((; ! (
 # -333

\$(# 8 \$ 6 # (#
 -333

LGCL \$. . 7# ## \$ 0 #
 # -33K

;\$LD<M G (' \$;
 (# -33*

KARABAŞ Seyfi, ,
Ankara 1981.

KARABAŞA Solmaz, , Türk Halk Kültüründen
Derlemeler 1997, Kültür Bakanlığı Yayınları,
Ankara 2000.

ELÇİN Şükrü, , Atatürk Kültür
ve Dil Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür
Merkezi Yayını, Ankara 1993.

GÜLENSOY Tuncer, , Akçağ Yayınları,
Ankara 2002.

, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974,
s. 267.

GÜNAY Umay, ,
Akçağ 1999.

KALAFAT Yaşar, ,
, Kültür Bakanlığı Yayınları,
Ankara 2002.

NAHYA Zümrüt Erk, Anadolu'da Gelinin Oğlan Evine
Getirildiği Andan İtibaren Yapılan Gelenek ve
Pratikler, TFA Yıllığı 1976, Kültür Bakanlığı
Yayınları, Ankara 1977.

: 3 F - F31

- : Hatice Durmuş, 56, Erzurum - İspir, evli, ev hanımı,
okuma yazması yok. : Mithat Terzi, 26,
Kahramanmaraş - Afşin, bekar, öğrenci,
üniversite. : Volkan Temizyürek, 20, Nevşehir -
Hacıbektaş, bekar, öğrenci, üniversite. : Fatma
Aksu, 45, Rize, evli, öğretmen, üniversite mezunu.
: Saniye Elgün, 27, Sivas - Gürün, bekar,
öğrenci, üniversite. : Türkan Karadeniz, 62,
Ordu, evli, terzi, kız sanat mezunu.
-